

վերդի՝ դարերի ընթացքում տված բազմաթիվ զոհերից նա եղավ առաջինը, որն իր մահով նշանավորեց ժողովրդի պատմության մի նոր ու դառն դրվագի սկիզբը⁸³։ Բայց և ուսանելի էր նրա մահը. այն կենսափորձ հաղորդեց հայ ժողովրդին, փր դժվարին ճանապարհին, սոսկորեցրեց ճանաչել թշնամիներին, դիմագրավել նրանց կամ նրանցից խուսափելու միջոցներ գտնել։ Հատկապես մեծ էր կորուստը այն պատճառով, որ Արտավազդը սոսկական թագավոր չէր, բախտի բերմամբ թագաժառանգ ծնված ու գահը ժառանգած։ Նա մեզ հայտնի հայ առաջին մտավորականն էր։

Անտոնիոսը Արտավազդից շատ երկար չապրեց. նա ինքնասպան եղավ։ Կլեոպատրան, սակայն դեռ կենդանի էր և վերջին ճիգերն էր գործադրում՝ համոզելու Օկտավիանոսին՝ պահպանել իր զավակների իշխանությունը։ Օկտավիանոսը իր նամակներով հուսադրում էր նրան, միակ նպատակ ունենալով կենդանի պահպանել՝ իր հաղթահանդեսում ցուցադրելու համար։ Այսպիսով, Կլեոպատրային սպասում էր հայոց թագավորի բախտը։ Սակայն, հրը 30 թվականի ամռանը Օկտավիանոսը ժամանեց Եգիպտոս, Կլեոպատրան ըմբռնեց նրա մտադրությունը և հետևեց Անտոնիոսի օրինակին⁸⁴։

4. ՊԱՅՔԱՐ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐՏԱՇԵՍ Բ-Ի ՕՐՈՔ

Հայաստանի ազատագրումը հուսմեակա՛ն լծից։ Արտաշես Բ։ Մանկահասակ «հայոց թագավոր» Ալեքսանդրը, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, այդպես էլ առիթ չունեցավ հաղթելու Հայաստանի հողը։ Նա բախտակից եղավ հայոց թագավոր Արտավազդի Տիգրան և Արտավազդ որդիներին, նրանց նման Օկտավիանոսի կողմից Ալեքսանդրիայից Հռոմ տարվելով։ Եվ դեռ ավելին. Կլեոպատրայի զավակները ցուցադրվեցին Օկտավիանոսի հաղթահանդեսի ժամանակ⁸⁵։

Ալեքսանդրի «իրավունքները» փորձեց բանեցնել, սակայն, նրա «աները»՝ մար Արտավազդը, գործելով հավանաբար, իր դուստր Իոտապեի՝ «հայոց թագուհու» անունից, Հայոց Արտաշես թագաժառանգի՝ հոր գահին տիրանալու ՅՅ թվականին ձեռնարկած անհաջող փորձից հետո, մարը ձգտում էր տիրանալ ողջ Հայաստանին և սկզբում որոշ հաջողություն ունեցավ։ Անտոնիոսը դեռ կար և հովանավորում էր նրան։

ամռանացնել Արտավազդի դստեր հետ, որը հետևաբար կարող էր ամենաշատը 5—10 տարեկան լինել, իսկ ինքը Արտավազդը՝ շուրջ 55։

⁸³ Ծիշտ է նշում Հ. Արմենը, թե Արտավազդ թագավորի իրական ողբերգությունը ոչ թե իր թագավորության սկզբին ու վերջին երկու ավազակաբարո հռոմեացիների հետ գործ ունենալն էր, այլ այն իրողությունը, թե իր օրով սկսավ Հայաստանի համար այնքան ծանրալիզիտ, երբեմն քսոմենիլի և միշտ վնասակար քաղաքականությունը, երկու իրերամարտ հսկա կայսրություններու միջև կռվարինձոր ըլլալու քաղաքականությունը... այս դժնդակ դրության առաջին զոհն ալ ինքը եղավ...» (տե՛ս Վենկուս Արտաշեսյան հարստության, էջ 127)։

⁸⁴ Տե՛ս ՇԱՀ, X, էջ 108 և հաջ. (W. W. Tarn)։

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102 և հաջ.։

Սակայն Ակտիումի ճակատամարտից հետո վիճակը փոխվեց: Դրանից քիչ առաջ մար Արտավազդի տրամադրության տակ եղած հռոմեական զորամասերը ետ էին կանչվել քաղաքացիական կռիվին մասնակցելու համար և մար Արտավազդի դիրքերը թուլացել էին:

Ահա Արտաշեսը, պարթևների տրամադրած զորքի օժանդակությամբ, բայց ապավինելով հիմնականում հայկական ուժերին, քանի որ, ինչպես կտեսնենք, Հրահատ Դ-ը այդ պահին հոգսերով էր տարված, մտավ Հայաստան, ջախջախեց մար Արտավազդի զորքերը և իրեն էլ գերի վերցրեց⁸⁶:

30 թվականին նա հաստատվեց Հայաստանի գահի վրա:

Իր առաջին իսկ քայլով Արտաշես Բ-ը հագորդ տվեց իր վրիժառության զղացումին՝ հոր գերեվարման, ու սպանության համար. նա, ինչպես մի ժամանակ Միհրդատ Եվպատորը, հրամայեց բնաջինջ անել երկրում գտնվող բոլոր հռոմեացիներին⁸⁷: Սրանց մեջ էին և՛ Հայաստանի այս ու այն բերդերում ու քաղաքներում մնացած կայազորները, և՛ 34 թվականից սկսած այստեղ հետգհետե կուտակված առևտրականներն ու այլևայլ մարդիկ, որոնց Հայաստան էին բերել տեղական «անմշակ» շոսկայի յուրացման հեռանկարները: Այսպիսով, Հայաստանը միանգամից ու վճռականորեն Հռոմին անդարարեց իր անկախությունը:

Օկտավիանոսը և Հայաստանը: Խիստ հետաքրքրական է, որ Օկտավիանոսը, որը ինչպես ասվեց, 30 թվականի ամռանից սկսած գտնվում էր Արևելքում և այժմ էլ ղեաղված էր Ասորիքի ու Փոքր Ասիայի գործերով, ոչ մի անմիջական արձագանք չցուցաբերեց Հայաստանում կատարված այս ահավոր իրադարձության նկատմամբ:

Սակայն սխալ կլինի կարծել, թե սա Օկտավիանոսի թուլության կամ Արևելքի երկրների նկատմամբ ցուցաբերվող անուշադրության ու անհոգության հետևանք էր, կամ որ Օկտավիանոսը նվազ վտանգ էր ներկայացնում նրանց համար, քան Անտոնիոսը: Արևելյան հարցը և նրա կարևորագույն ու դժվարին տարրերից մեկը՝ հայկական հարցը, արդեն կես դարից ավելի կախված էր Հռոմի վրա և այժմ գտնվում էր սպառնալից վիճակում. հռոմեական երկու արշավանքները (Կրասսոսի և Անտոնիոսի) լիովին ձախողված էին, «նվաճված» Հայաստանը՝ ազատագրված, իսկ միակ դաշնակիցը՝ մար Արտավազդը, պարտված և գերության մեջ:

Ասեմք, վերջինիս հաջողվել էր փախչել գերությանից և նա միանգամայն տրամաբանորեն ապաստան էր փնտրել ու գտել Օկտավիանոսի մոտ, որը Անտոնիոսի թշնամին լինելով հանդերձ, նրա ժառանգորդն էր Արևելքում, և պիտի վարեր նույն հռոմեական քաղաքականությունը, միայն, նոր ձևավորում ստացած՝ շնորհիվ նոր իրադրության և Օկտավիանոսի անձնական խառնվածքի: Եվ ահա, Հայաստանի անկախացմանը Օկտավիանոսի արձագանքն այն եղավ, որ նա գուրգուրանքով ընդունեց Հայաստանի ոխերիմ թշնամի մար Արտավազդին և ի թիվս Փոքր Ասիայում իր կատարած այլևայլ վերաբաժանումների, ներան տվեց Փոքր Հայքի թագավորությունը, նախապես այդտեղ Անտոնիոսի

⁸⁶ S⁶ Dio, XLIX, 44, 1-4:

⁸⁷ S⁶ նույն տեղում, LI, 16, 2:

կողմից նստեցված Պոլեմոնին իր հայրենի Պոնտոսի թագավորության գահին վերահաստատելուց հետո⁸⁸:

Պարթևների նկատմամբ Օկտավիանոսը մի ուրիշ խաղ էր սկսել, նա օժանդակեց ոմն Տրդատի, որը 31 թվականին ապստամբել էր Հրահատ Դ-ի դեմ և նրան քշել «սկյութների» երկիրը: 30 թվականին Հրահատը վերադառնում է և վռնդում հավակնորդին, որն ապաստան է գտնում Օկտավիանոսի մոտ: Օկտավիանոսը բնակեցնում է նրան Ասորիքում, պահպանելով իր ապագա մեքենայությունների համար, մանավանդ որ Տրդատին հաջողվել էր առևանգել ու իր հետ բերել Հրահատի մանկահասակ որդուն⁸⁹:

Այսօրինակ «խաղաղ» քաղաքականության կարևորագույն դրդապատճառներից մեկն այն էր, որ հռոմեական հասարակությանը հոգնել էր անվերջ պատերազմներից և իր ընտրյալից սպասում էր առաջին հերթին խաղաղություն: Օկտավիանոսի առաջնակարգ խնդիրն էլ արտաքին նվաճումները չէին, այլ իր միապետական իշխանության հաստատումը և ամրապնդումը:

II դարի վերջերից սկսված սոցիալական ու քաղաքական պայքարի և քաղաքացիական կռիվների տրամաբանական արդյունքը պիտի լինեին միանձնյա դիկտատուրայի հաստատումը. այն վերջնականապես հաստատվեց Օկտավիանոսի օրոք, որն իրեն այդ կապակցությամբ վերանվանեց Օգոստոս («Սրբազան»):

Օգոստոսի օրոք Հռոմի հանրապետական մարմինները, ծերակույտը, ժողովրդական հավաքը, մագիստրատները, արտաքնապես շարունակում էին լուրինց գոյությունը և նույնիսկ գործունեությունը: Սակայն իրականում իշխանության ամբողջությունը կուտակված էր Օգոստոսի ձեռքում, իսկ նրա հիմնական հենարանը՝ բանակն էր, որի մասին նա շատ էր հոգ տանում⁹⁰:

Հռոմն, այսպիսով, ազատվելով ներքին երկպառակություններից, որոնք նախորդ շրջանում նշանակալից չափով թուլացնում էին նրան, այժմ ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում հարևան սահմանակից երկրների և այդ թվում Հայաստանի համար:

Հայաստանի պարթևական կազմեցումը: Իր հերթին, Հայաստանը արդեն բավական պատմական փորձառություն էր ձեռք բերել և կարող էր ըստ արժանվույն գնահատել իր երկու հզոր հարևաններին: Նրա ղեկավարները, կշռադատելիս, դժվար թե տեղ ունեին տարակուսելու, թե որ վտանգն է ավելի մեծ՝ արևելյանը, թե արևմտյանը: Առաջավոր Ասիայի վերջին մեկ ու կես հարյուրամյակի պատմությունը ցույց էր տալիս, որ Հռոմի գերիշխանությունը կամ տիրապետությունը անհամեմատ ավելի դաժան ու խիստ է, քան պարթևների⁹¹: Վերջիններս ընդհանուր առմամբ շարունակում էին հելլենիստական մեծ տերությունների, հատկապես՝ Սելևկյանների կառավարման ձևերով առաջնորդվել, ձևեր, որոնց մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում ինքնավարության սկզբունքին: Բացի դրանից, հենց հելլենիստական ավանդույթների, այնուհետև մշակույթի, կրոնի, բարքերի, տնտեսաձևի, պետական կառուցվածքի և այլ տե-

88 Տե՛ս Ն. Մառեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 286:

89 Տե՛ս N. Debevoise. A Political History of Parthia, էջ 136:

90 Տե՛ս H. A. Машкин, Принципат Августа, էջ 507 և հաջ.:

91 Տե՛ս Ն. Մառեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 293:

սակետներից, հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին: Ուստի և ընտրությունը կատարվեց հօգուտ պարթևների, և այդ դրությունը, ընդհանուր առմամբ (մի կողմ թողնելով առանձին միջադեպերը), շարունակվեց այնքան ժամանակ, որքան հարատևեց պարթևական պետությունը, այսինքն՝ մինչև մ. թ. 226 թվականը:

Անշուշտ, այս նոր քաղաքական կողմնորոշումն էր⁹², որ այլ հանգամանքների հետ մեկտեղ թույլ տվեց Արտաշես Բ-ին դիմել այնպիսի վճռական քայլի, որպիսին էր հռոմեացիների բնաջնջումը Հայաստանում: Նշանակալից շահով նույն այդ կողմնորոշման ու պարթևների օժանդակության հետևանք պիտի համարել նաև այն, որ Արտաշեսին հաջողվեց, մար Արտավազդին պարտության մատնելուց ու գերելուց հետո, իր պետությանը միացնել նաև նրա բուն թագավորությունը՝ Ատրպատական-Մարաստանը⁹³: Թերևս այստեղ պետական-իրավական դեր պիտի խաղար և այն հանգամանքը, որ սրա դուստր իտապեն ժամանակին հռչակվել էր «հայոց թագուհի»: Արտաշեսն իրեն այնքան հաստատուն էր զգում, որ 29 թվականին Օգոստոսից պահանջեց ետ ուղարկել իր եղբայրներ՝ Տիգրանին ու Արտավազդին, որոնք Հռոմում էին ապրում որպես պատանդներ: Օգոստոսը պատասխանեց մերժմամբ, դա հիմնավորելով վերոհիշյալ կոտորածով⁹⁴:

Արտաշես Բ-ի դրամների վրա դրոշմված է «արքայից-արքա» տիտղոսը: Նրա կառավարման տասնամյակը (մ. թ. ա. 30—20) Հայաստանի համար խաղաղության ու անկախության շրջան եղավ: Դժբախտաբար, մենք այդ շրջանի Հայաստանի ներքին կյանքի մասին շատ քիչ բան գիտենք:

Հռոմեացիներ և պարթևներ կուսակցությունները Հայաստանում: Այս բոլորի հետ միասին, Հայաստանի արտաքին քաղաքական բուֆերային վիճակի հետևանքները անխուսափելիորեն սկսում են թափանցել և Հայաստանի ներքին կյանքը ու այստեղ ևս դառնում արհամիրքների աղբյուր: Վերն ասվեց, որ Արտաշեսը վճռականորեն ընտրել էր պարթևական կողմնորոշումը: Բայց այդ չի նշանակում, թե ողջ հայ հասարակությունը նույն ձևով էր կողմնորոշված: Եթե երկու հակադիր արտաքին ուժերից յուրաքանչյուրն իր կողմն էր ձգում երկրը, ապա երկրի ներսում ևս պիտի առաջանային կուսակցություններ, որովհետև ղեկավար՝ պարթևասեր և հռոմեասեր, որոնք տարբեր ձևով էին պատկերացնում երկրի շահերը, քաղաքականությունը, ապագան...⁹⁵: Անխուսափելիորեն այդ կուսակցությունների միջև պայքար պիտի ծագեր, և այդ ներքին պայքարի առաջին զոհը չպիտի հապաղեր հանդես գալ, ինչպես քիչ առաջ հանդես եկավ արտաքին պայքարի առաջին զոհը:

Էլ չենք խոսում այն մասին, որ կուսակցությունների առաջացման բնական ընթացքը արագացվում ու խորացվում էր արհեստականորեն Հռոմի կողմից՝ գործակալների, կաշառքի և այլնի օգնությամբ, որպիսի գործունեություն մեջ

⁹² S^h Tacit., Annal., II, 3:

⁹³ S^h Զ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 285:

⁹⁴ S^h Dio, LI, 16, 2:

⁹⁵ Հրանդ Արմենի ենթադրությունը (տե՛ս «Անկում Արտաշեսյան հարստության», էջ 111), այդ կուսակցությունները սկսել են կազմավորվել դեռևս Արտավազդ Բ-ի, նույնիսկ Տիգրան Բ-ի

Հռոմն արդեն շատ վաղուց էր հմտացել: Եվ Հայաստանը առաջին երկիրը չէր, որտեղ Հռոմը վարպետորեն հրահրում էր ներքին երկպառակություններ, բոլոր միջոցներով օժանդակելով իր կողմնակիցներին: 31—30 թվականներին ծավալված և Հռոմի կողմից օժանդակություն ստացած՝ Տրդատի ապստամբության մասին Հրահատ Դ-ի դեմ արդեն ասվեց: Պարթև արքայազնը, որն ընկավ Հռոմի ձեռքը, նույնպես օգտագործվեց դիվանագիտական նկատառումներով: Օգոստոսը ցանկանում էր նրա վերադարձի գնով հոս ստանալ Կրասսոսի լեգեոնների արծվեկիր դրոշմները: Պարթևները, սակայն, հոս ստանալով արքայազնին, չշտապեցին բավարարել նրա պահանջը⁹⁶:

Այն ժամանակ նորից հանդես բերվեց Տրդատը, որը 26—25 թվականների ընթացքում երկու անգամ գրոհեց Հրահատի վրա և երկու անգամ էլ վտանգի ենթարկեց նրա կյանքն ու իշխանությունը, բայց վերջնական հաջողության չհասավ և հեռացավ պատմության բեմից, այս անգամ ընդմիջում⁹⁷:

Այժմ նորից սկսեցին մշակվել պարթևների դեմ արշավանքի ծրագրեր, ըստ որոնց ղորքերի առնվազն մի մասը պետք է հարվածեր Հայաստանին և նրա միջով ներխուժեր Պարթևաստան. նորից հարուժվելու առանձն Բակտրիայի և Հնդկաստանի մասին երազները...⁹⁸: Օգոստոսը ժամանեց Ասորիք:

Պարթևները, սակայն տեղի տվին և 20 թվականի մայիսի 12-ին, Կրասսոսի պարտությունից 33 տարի անց, հանդիսավոր կերպով հռոմեացիներին վերադարձրին նրանց լեգեոնների արծվեկիր դրոշմները և դեռևս կենդանի մնացած գերիներին: Այս իրադարձությունը լայն արձագանք գտավ հռոմեական հասարակության մեջ և նշվեց հանդեսներով, դրամների հատուկ թողարկումներով, Հռոմում հաղթական մարի շինություններ և այլն:

Արտաշես Բ-ի սուլանությունը: Պարթևների այս նահանջը ծանր վիճակի մեջ է դնում Հայոց թագավորին: Աշխուժանում ու գլուխ է բարձրացնում հռոմեասեր կուտակցությունը Հայաստանում: Սրա ոգևորությունն էլ ավելի է աճում, երբ լուրեր են ստացվում, որ Հայաստանի վրա է արշավում մի մեծ հռոմեական բանակ, Օգոստոսի որդեգիր Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնի գլխավորությամբ, որն իր հետ բերում է արքաեղբայր Տիգրանին, հռոմեացիներին ատելի Արտաշեսին նրանով փոխարինելու համար: Մինչ այդ, մահացել էր մար Արտավազդը, և Փոքր Հայքի թագավորությունը տրվել էր Արքեևաոս Կապադովկացուն, իսկ մար Արտավազդի որդի Արիտարզանին որոշվել էր վերականգնել Ատրոպատյան Մարաստանի գահի վրա, երբ կկործանվի այդ երկրին ևս տիրացած՝ հայոց Արտաշեսը⁹⁹:

Հայկական հռոմեասերները ընդառաջելով Օգոստոսի ձգտումներին և գուցե նաև նրա ուղղակի ցուցումներով, դավադրություն են կազմակերպում ու սպանում Արտաշեսին: Միաժամանակ նրանք դիմում են Օգոստոսին, Տիգրանին Հայաստանի վրա թագավորեցնելու խնդրանքով, որ և Տիբերիոսը իրական-

⁹⁶ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 136.

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

⁹⁹ Տե՛ս Strabo, XVII, 1, 54; Dio, LIV, 9, 2; Suet., Tib., 9, 1.

նացնում է առանց այլևայլի¹⁰⁰։ Արտաշեսի մահվամբ Հայաստանը զրկվեց Արտաշեսյան հարստության վերջին զորեղ տիրակալից, ակտիվ և ուժեղ կազմակերպչից, որի մեջ դեռ վառ էին երկրի հզորության ու անկախության ավանդները։

5. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՏԱԴԱ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՅԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Տիգրան Գ-ը գահի վրա։ Այնուհետև կատարվեց երկրորդ ծրագրված քայլը՝ Ատրոպատյան Մարաստանը անջատվեց հայկական պետությունից և այնտեղ թագավոր նշանակվեց Արիոբարզանը՝ մար Արտավազդի որդին։ Երկու նոր թագավորները՝ Տիգրան Գ-ը և Արիոբարզանը, Հռոմում էին ստացել իրենց դաստիարակությունը, մասնավորապես Տիգրանը ուղիղ տասը տարի անց էր կացրել Հռոմում, յուրացրել հռոմեական բարքերը, լատիներեն լեզուն և հռոմեացիների կարծիքով իրենց հլու կամակատարը պիտի լինելու։ Ուստի և հայկական գահի վրա կատարված այս փոփոխությունը Հռոմում դիտվում էր որպես մեծ հաղթանակ, որի կապակցությամբ լավագույն բանաստեղծները՝ Օվիդիոսը, Վերգիլիոսը, Հորացիոսը ներբողներ էին գրում, մեծ քանակությամբ ոսկե ու արծաթե դրամներ էին հատվում՝ համապատասխան պատկերներով ու չրություններով՝ «Հայաստանը նվաճված», «Հայաստանը վերստին նվաճված» («Armenia capta», «Armenia recepta») և այլն¹⁰¹։

Օգոստոսն իր հանրահայտ կտակում այսպես է գրում. «Մեծ Հայքը նրա Արտաշես թագավորի սպանությունից հետո թեև ես կարող էի դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին՝ այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը»¹⁰²։

«Նախնիների օրինակին հետևելը», իհարկե պատրվակ էր Օգոստոսի համար. դրանով նա քողարկում էր իր քաղաքականության ձախողումը հայկական հարցում։ Ներկայիս պատմաբանները հաճախ լրիվ հավատ են ընծայում Օգոստոսի այն խոսքին, թե նա ինքն է կամավոր կերպով խուսափել Հայաստանը հռոմեական նահանգի վերածելուց, մինչդեռ ցանկության դեպքում կարող էր այդ անել¹⁰³։ Բանն այստեղ ամենևին էլ հռոմեացիների ցանկության բացակայությունը չէր, որը ի դեպ, երբեք զգացնել չէր տվել իրեն Իսպանիայի, Գալլիայի, Բրիտանիայի կամ Փոքր Ասիայի ու Եգիպտոսի գրավման ու նահանգների վերածման պարագաներում։ Բանն այն էր, որ Օգոստոսը լավ էր հասկանում, որ Հայաստանի նկատմամբ այդօրինակ քայլը կլիներ արկածախնդ-

¹⁰⁰ ՏՅՍ «Res Gestae Divi Augusti», 25—28։ Dio, LIV, 9, 4—5։ Tacit., Annal., II, 3 և այլն։

¹⁰¹ ՏՅՍ Հ. Մառնդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 292։

¹⁰² «Res Gestae», 25—32։ ՏՅՍ Նաև Հ. Մառնդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 301։

¹⁰³ Հմմտ. CAH, I, էջ 260 և հաջ. (J. G. C. Anderson)։